

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО, ФІНАНСОВОГО ТА ТРУДОВОГО ПРАВА

І. Жилінкова, професор
НЮА України

Розвиток інституту шлюбного договору

Шлюбний договір, без сумніву, є одним з найдавніших правових інститутів. Це пов'язано з тим, що моногамний союз чоловіка та жінки завжди передбачав наявність тих чи інших майнових відносин подружжя і, отже, необхідність їх нормативної регламентації. Вступ у шлюб, як правило, супроводжувався подарунками подружжя, їх батьків і родичів; передачею посагу, викупу, калиму, вранішнього дару; визначенням умов подальшого проживання подружжя, їх дітей, родичів тощо. При визначенні майнових прав та обов'язків подружжя, а також рамок, в яких кожен із них може діяти щодо майна, цілком прийнятною виявлялася універсальна конструкція договору. Протягом століть за допомогою шлюбних договорів закріплювалися права подружжя на майно, встановлювався порядок його поділу і передачі в спадщину, визначалися умови відповідальності подружжя за спільними та особистими боргами.

Історія шлюбного договору налічує не одне століття. Найбільш стародавнім його зразком вважається Кетубехс (Ketubahs), якому понад дві тисячі років. Це перший з виявлених договорів, що містить положення про умови поділу майна подружжя на випадок розлучення¹. Мойсеєво-раввинське право стародавніх євреїв визнавало здійснення шлюбного договору необхідною умовою укладення шлюбу і приписувало йому письмову форму (звідси й назва такого договору — «кетуба» (від

¹ Див.: Zelig K. C. Putting Responsibility Back Into Marriage: Making a Case for Mandatory Prenuptial // University Colorado Law Review. – 1993. – Vol. 64. – P. 1228.

«kethuba» — письмо). За таким договором чоловік зобов'язувався утримувати і пристойно годувати свою дружину, зберігати її посаг і т. ін.¹

Майнові договори, які в тій чи іншій формі супроводжували і зміцнювали шлюб, уклалися в багатьох країнах стародавнього світу. Деякі з них були досить своєрідними. Відомо, наприклад, що у Вавилоні жінка могла укласти спеціальний договір зі своїм майбутнім чоловіком, який позбавляв його права закладати її за борги². У стародавніх римлян шлюбні договори в першу чергу уклалися в так званих «шлюбах без чоловічої влади» («sine manu»), які надавали жінці значну майнову свободу і розглядали її як рівноправного шлюбного партнера. Основний зміст шлюбних договорів у Римі становили угоди щодо посагу нареченої. Однак це могли бути й інші угоди, наприклад, щодо подарунків до укладення шлюбу; про відшкодування (шляхом стимуляції чи внесення завдатку) на випадок, якщо заручини з вини однієї з сторін не приведуть до укладення шлюбу, і т. ін.³

На різних етапах розвитку правової історії людства значення шлюбного договору змінювалося: в одних випадках він набував ключової ролі при формуванні подружніх відносин, в інших — втрачав своє значення і замінювався одноманітними нормами законів. У Європі укладення шлюбних договорів відоме як мінімум із середніх віків. Шлюб розглядався багато в чому як економічний союз, тому він супроводжувався укладенням відповідних майнових договорів⁴.

У Європі шлюбні договори, як правило, уклалися в день заручин, тобто при досягненні сторонами угоди про укладення в майбутньому шлюбу. Якщо сторони домовлялися про шлюб, вони одразу ж передбачали і майнові його аспекти. Іноді це здійснювалося раніше — до заручин при сватанні (якщо вони розділялися). «В ряді міст Іспанії офіційне сватання фактично зводилося до вироблення умов для підписання шлюбного кон-

¹ Див.: Энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского. Т. IV. — СПб., 1891. — С. 624.

² Див.: История государства и права зарубежных стран. — М., 1996. — Ч. 1. — С. 69.

³ Див.: Лухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право / Под ред. проф. В. А. Томсинова. — М., 1999. — С. 105.

⁴ Див.: Guggenheimer L. A Modest Proposal: The Feminomics of Drafting Premerital Agreements // Women's Rights Law Reporter. — 1996. — Spring. — P. 147.

тракту; рідше майнова угода виділялася в самостійний етап і могла здійснюватися за тиждень та й навіть напередодні весілля, однак у будь-якому випадку лише його затвердження обома сторонами означало їх санкцію на шлюб¹. Оформлення шлюбного договору могло мати різну форму. Як свідчать етнографічні дані, в різних районах Португалії такі договори укладалися письмово, у німецьких народів підписувалися батьками нареченого та нареченої і скріплювалися рукобиттям (рукостисканням). У різних областях Австрії та Франції вдалі заручини закінчувалися підписаннями шлюбного договору у нотаріуса. В угорців передача нареченим нареченій певного майна фіксувалася в особливому документі, який підписувався у нотаріуса в присутності кількох свідків, а в Нідерландах умови договору записувалися на пергаменті і скріплювалися печатками обох сімей². У мусульман передшлюбні чи шлюбні договори (в них визначалася кількість і склад майна, що його наречений передає нареченій як весільний подарунок) засвідчував мулла, який виконував функції нотаріуса, та який одержував за це гонорар і подарунок від нареченого³.

Зміст шлюбних договорів міг носити різний характер. Як правило, в них вказувалося майно, що передавалося сторонами при вступі в шлюб, і визначався його правовий режим. Однак могли закріплюватися й інші умови: про користування спільним і роздільним майном подружжя, поділ майна у разі розірвання шлюбу та передачі його в спадщину спадкоємцям чоловіка й жінки і т. ін. Важливим було точне встановлення волі сторін у майнових питаннях, тому переговори вели, як правило, батьки та інші родичі як досвідчені в цих справах люди. Нерідко вирішення майнових питань передбачало і процедуру безпосереднього огляду майна молодих. У літературі, наприклад, наводиться договір, який свідчить про ту ретельність, з якою вирішувались передшлюбні майнові питання у німецьких селян. «Після перших слів про кохання та вірність у договорі говорилося: наречений приносить своїй нареченій свою частку наділу з усіма речами, полем, худобою і господарським інвентарем.

¹ Див.: Брак у народів Западної і Южної Європи. – М., 1989. – С. 17, 149.

² Див.: Там само. – С. 17, 48, 77, 171, 188, 222.

³ Див.: Энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского. Т. IV. – С. 625.

Наречена обіцяє принести нареченому як посаг 50 талерів, двох волів, двох корів, одного коня, одного бика, двох півторарічних свиней, двох овець з ягнятами, два лантухи жита, одну постіль, три чохла на перину, одне велике та два звичайних простирадла, шість повних та шість половинних тикових скатертин, дванадцять рушників, одну парадну сукню, одну скриню, один лар, один стілець і одну прялку»¹. Аналогічно було і в інших народів. У майнових договорах, що уклалися в Італії (які по суті носили характер шлюбного контракту і мали в кожній області свою власну назву), як посаг, наприклад, «у реєстрах речей нареченої нерідко фігурували кілька десятків найменувань і не одна сотня предметів... Ураховували буквально всі особисті речі нареченої, не забувши й ті з них, в яких вона була в день весілля», тому тут могли бути присутні фрази типу «Наречена взута й одягнута, як вона є»².

Значне поширення шлюбні договори одержали серед українського населення, особливо серед селянства. Вже в період Литовсько-Російського князівства «головне місце в шлюбах належало не церковному вінчанню, а договорам при вступі «у стан малжонський», — «інтерцизам», якими встановлювано посаг нареченої, та «віно», що повинен був дати їй чоловік — «малжонек»... Оце все — інтерциза, розмір посагу та віна — мало бути записане до книг городських»³.

Основу укладення шлюбу на землях України протягом XVI—XIX століть становив договір (зговір, змовини, згода), що укладався між батьками та родичами кожної сторони. Як правило, майнові аспекти майбутнього сімейного життя молодих обговорювалися при сватанні («заручинах», «змові»). Як відзначав П. Дашкевич, «під час сватання передшлюбний договір розробляється у всіх деталях: визначається, чи піде наречений «у прийма», чи наречену візьме до себе, домовляються про посаг, обмінюються подарунками і призначають день весілля»⁴. Цікавим є питання про набуття чинності передшлюбного договору. Він вважався таким з моменту, коли наречена вручала старостам

¹ Брак у народів Западной и Южной Европы. — С. 17.

² Там само. — С. 118—119.

³ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 412.

⁴ Дашкевич П. Предбрачные убытки по обычаям малороссов // Юрид. вестник. — 1892. — Т. X. — Кн. 2. — Февраль. — С. 220—221.

«рушники» на знак згоди на шлюб. У зв'язку з цим саме сватання іноді носило назву «брання рушників» чи просто «рушники»¹. Після цього в українських селах родичі нареченої ходили на «поглядушки» («розглядини», «оглядини»), тобто на огляд господарства нареченого².

Шлюбний договір спочатку укладався усно, а починаючи з XVII ст. — у письмовій формі (це стосувалося в першу чергу випадків, коли як посаг сторони одержували земельні ділянки). Поступово письмова форма шлюбного договору стала обов'язковою. Договір фіксувався «відповідними документами, що називалися «шлюбними» чи «віновними листами». В цих договорах поряд з загальною угодою про шлюб визначалися наперед умови про розмір посагу нареченої, який складався з «скрині» та «худоби», і внеску нареченого — так званого «віна» чи «привінка», а також про внесок батьків нареченого та нареченої³. Основним предметом договору була земля. В цілому «земля як посаг була тим стрижнем, навколо якого будувалася вся система шлюбного договору та шлюбних звичаїв»⁴. Порядок оформлення договору у різних народів України, а також українців, що проживали в різних регіонах, мав свої особливості, які, як правило, стосувалися приватних питань⁵.

Серед російського населення також здавна відомі різні види сімейних і шлюбних договорів, які укладалися в селянському середовищі. До них належали: договори про посаг; договори про грошовий внесок нареченого на користь нареченої; різні види договорів зятя з тестем і тещею; передшлюбні договори між майбутнім подружжям про успадкування тощо⁶. Існувало дуже багато назв тільки письмових договорів про посаг: рядні записи, домашні записи, ділові розписи, розписи про прийняття посагу, договірні чи зговірні листи, зговірні заповітні листи,

¹ Див.: Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. — К., 1994. — С. 171.

² Див.: Русские: семейный и общественный быт. — М., 1989. — С. 177.

³ Див.: Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 143–144.

⁴ Там само. — С. 143.

⁵ Див.: Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / Отв. ред. И. П. Березовский. — К., 1989. — С. 52–53.

⁶ Див.: Мананкова Р. П. Правовой статус членов семьи по советскому законодательству. — Томск, 1991. — С. 216–217.

підписки, розписки, описи, відписи і умови¹. Досліджуючи норми звичаєвого права, що регулюють відносини в сім'ї, І. Оршанський відзначав їх глибокі історичні корені в побуті російських селян. Він, зокрема, писав, що сучасні народні звичаї тільки продовжують історичні традиції давньоруського права відносно різного роду передшлюбних договорів і умовних заповітів з приводу шлюбу².

Здійснюваний у багатьох європейських країнах у XVIII–XIX століттях нормотворчий процес зачепив і питання правового регулювання майнових відносин подружжя, в тому числі тих, що стосуються укладення шлюбних договорів. Норми про шлюбні договори були включені до багатьох кодифікованих законодавчих актів. Французький цивільний кодекс 1804 р. містив спеціальний розділ — Титул 5 «Про шлюбний договір і про взаємні права подружжя»; відділення 6 «Шлюбні договори» було включено в Саксонське Цивільне уложення; гл. 28 «Про шлюбні договори» містилася в Загальному уложенні Австрійської імперії 1811 р. і т. ін. Шлюбний договір стає одним із основних правових інститутів буржуазного суспільства. Законодавство цих країн допускало свободу шлюбних угод і регулювало відносини подружжя лише у випадку, коли сторони не уклали шлюбного договору.

В Російській імперії (за винятком деяких територій, населення яких сповідувало католицьку релігію, наприклад, Польщі) це питання вирішувалося інакше. Зведення законів не містило спеціального розділу чи норм, присвячених шлюбним договорам подружжя, ігноруючи тим самим традиції, що існували в народі. Незважаючи на це, як писав І. Оршанський, «...ціла маса договірних правовідносин, чужих нашому офіційному праву, збереглася в народних звичаях з часів допетрівських, свідчачи про те, що галузь російського права далеко не вичерпується постановами Зведення і практикою загальних судових місць»³.

Офіційне законодавство хоч і не регламентувало умови укладення шлюбних договорів, але дозволяло подружжю вступа-

¹ Див.: *Малышев К.* Курс общего гражданского права России: В 4 т. — Спб., 1880. — Т. 1. — С. 486, 491.

² Див.: *Оршанский И. Г.* Исследования по русскому праву обычному и брачному. — Спб. 1879. — С. 66.

³ *Оршанский И. Г.* Вказ. праця. — С. 67.

ти між собою у всі незаборонені угоди (ст. ст. 116, 177 Зведення законів Російської Імперії). Тому деякі юристи не бачили в чинних правових нормах законодавчих перешкод до укладення шлюбних договорів. А. Ворс, наприклад, зазначав, що «подружжя можуть укласти один з одним, до вступу і перебуваючи в шлюбі... договори, відомі іншим системам права в межах Імперії (польському праву, остзейському праву) під назвою «передшлюбних» або «шлюбних договорів»¹. Це могли бути договори про володіння нерухомістю, про долю посагу, рядні записи і т. ін. В обов'язковому порядку в Російській імперії особливі шлюбні договори укладалися у випадках, коли у шлюб вступали особи Імператорського дому (ст. ст. 189, 190 Основного державного закону, 1906 р.)².

Зміна відносин власності стала відмінною рисою післяжовтневого періоду розвитку суспільства. Ідеологія невизнання приватної власності знаходила своє відображення і в сфері сім'ї та шлюбу. Що ж до шлюбного договору, то у перші післяреволюційні роки теоретично його намагалися пристосувати до нових умов життя. Це було викликано тим, що зовсім ігнорувати традиції та умови життя селянського населення Російської імперії, які склалися століттями, було неможливо. Тому обговорювалася можливість укладення (в першу чергу між членами селянської сім'ї) так званих господарсько-шлюбних договорів³. Однак законодавчого закріплення цей інститут у той час так і не знайшов. Учені по-різному пояснювали цей факт. Одні посилалися на відсутність практики укладення шлюбних договорів; інші вважали, що в їх укладенні немає необхідності, бо держава врегулювала всі майнові відносини подружжя нормативним шляхом. Навряд чи такі пояснення можна сьогодні визнати достатніми. Насправді ж шлюбний договір просто не вписувався у структуру жорсткого, імперативного регулювання сімейних відносин, що складалося в той час, у зв'язку з чим і не був прийнятий, а пізніше став своєрідним уособленням ворожого со-

¹ Законы гражданские (Св. Зак. т. X, ч. 1). Практический и теоретический комментарий / Под ред А. Э. Вормса, В. Б. Ельяшкевича. — М., 1913. — С. 303—304.

² Див.: Там само. — С. 304.

³ Див.: Коллонтай А. М. Общий котел или индивидуальные алименты? // Брак и семья. — М.; Л., 1926. — С. 134.

ціалістичному ладу прагматичного буржуазного духу в сфері сім'ї та шлюбу.

Поступово, в міру проникнення державного втручання у всі сфери громадського і приватного життя, майнові відносини подружжя одержали суворо одноманітне, державне регламентування. Якись винятки із загального правила та індивідуальне регулювання в цій сфері були повністю виключені. Таке уявлення настільки зміцнилося протягом кількох десятиліть, що Є. Ворожейкін — визнаний авторитет у галузі сімейного права, на початку 70-х років ХХ ст. сформулював загальне правило: «Немає такого положення і не може бути, щоб одні шлюбні пари могли мати більше чи менше розмаїття якихось прав, ніж інші»¹.

Не менш істотним уявляється ще один момент. У базових теоретичних концепціях того часу значення майнових відносин у сім'ї постійно знижувалося. Ідея про «відмирання» економічної функції сім'ї у своєму остаточному розвитку приводила до висновку про відмирання майнових відносин у сім'ї взагалі або, принаймні, їх мінімізації. Цікаво в цьому плані простежити, як у етнографічній літературі того часу характеризувався побут радянських народів. З літературних джерел можна дізнатися про різноманітні дані, пов'язані зі вступом у шлюб: шлюбність, склад сімей, вибір шлюбного партнера, орієнтацію молодих людей на сімейне життя, значення згоди батьків на вступ до шлюбу і т. ін., однак ніякої інформації про майнові аспекти шлюбу, не говорячи вже про будь-які договори майнового характеру, пов'язані з його укладенням, немає. Недивно, що згідно з даними етносоціологічного обстеження української молоді лише 3,7 % тих, хто укладає шлюб, відзначили матеріальні міркування як мотив, що впливає на вибір партнера².

На початку 90-х років — після розпаду СРСР і утворення на його території незалежних держав — відбулися радикальні зміни у всіх сферах соціально-економічного життя. В Україні була проголошена орієнтація на ринкове господарство, відновлена приватна власність, в тому числі й на землю, знято чимало обмежень щодо об'єктів права власності. Своєрідною віхою в цьому ряду можна назвати включення до сімейного законодавства інституту шлюбного контракту. Законом України від 23 червня

¹ Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. — М., 1972. — С. 97.

² Див.: Семейный быт народов СССР. — М., 1990. — С. 71.

1992 р. «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю Української РСР» до КпШС України було внесено ст. 27¹ — «Право подружжя на укладення шлюбного контракту». З цього моменту шлюбний договір вперше одержав своє законодавче закріплення.

Незважаючи на деякі труднощі в адаптації інституту шлюбного договору в нашій країні, включення норм про шлюбний контракт відіграло свою позитивну роль. Логічним продовженням цього стало включення інституту шлюбного договору до проекту нового Цивільного кодексу України, а пізніше — до нового Сімейного кодексу України. Тут вперше міститься спеціальна глава, присвячена шлюбному договору; значно розширено коло питань, які подружжя може визначати своєю угодою; змінено суб'єктний склад шлюбного договору і т. ін. Названі зміни носять об'єктивний характер і здійснюються в загальному контексті розширення диспозитивних засад регулювання майнових відносин у нашій країні.

Надійшла до редколегії 25.01.02

М. Кучерявенко, доктор юридичних наук (НЮА України)

Податкове представництво: зміст і види

Представництво в податковому праві є специфічним правовим інститутом, що забезпечує найбільш повну реалізацію прав і обов'язків платників податків. Становлення цього інституту — перспективне завдання, тому спробуємо позначити основні складові, контури проблеми.

Основу інституту представництва в податковому праві складають багато норм цивільного і цивільного процесуального законодавства. Однак податкове представництво істотно відрізняється від цивільно-правового представництва. Принциповою відмінністю правової природи податкового представництва від цивільно-правового є спрямованість методу регулювання відносин, що виникають у різних формах представництва. Податкове представництво регулює реалізацію першочергового обо-